

ЎКРАЇНА

ГОБОРНА

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ ЗНАЧЕННЯ КОМПОНЕНТИ СОБОРНОСТІ У
УКРАЇНАХ

УКРАЇНА СОБОРНА

Збірник наукових статей
Випуск 2

Частина III. Історична регіоналістика в контексті соборності України.

КИЇВ 2005

ОЛЕКСАНДР РУСОВ – ОРГАНІЗАТОР ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Ім'я Олександра Олександровича Русова (1847-1915) – одного з фундаторів української статистичної науки, етнографа та фольклориста, публіциста та видавця – добре відоме дослідникам наукового та культурно-громадського життя в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Оцінка його внеску у розгортання українознавчих студій дозволяє зарахувати О.О. Русова до когорти видатних представників української інтелектуальної еліти.

Життєві колізії пов'язали творчий шлях О.О. Русова з багатьма українськими регіонами. Примушений царською владою до постійних мандрівок територією України, він брав активну участь у формуванні місцевих осередків організованого українства. В який би регіон не закинула доля О.О. Русова – на Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Харківщину чи Херсонщину, – він завжди опинявся в центрі наукового і громадського життя. Діяльність О.О. Русова об'єктивно сприяла залученню творчих сил місцевої інтелігенції до загальноукраїнського культурного процесу.

Херсонський період життя О.О. Русова (1882-1889) став важливим етапом у становленні його творчої особистості. На Херсонщині знайшли практичне втілення його теоретичні розробки у галузі статистики, під його керівництвом сформувалася наукова школа земських статистиків. Місцевим історикам і краєзнавцям О.О. Русов відомий передусім як організатор статистичної служби в Херсонському земстві та ідейний лідер української громади в Херсоні.

Останнім часом зусиллями вітчизняних істориків вдалося реконструювати життєвий шлях О.О. Русова, проаналізувати окремі напрямки його наукової і громадської діяльності¹. Комплексна оцінка ролі О.О. Русова у науковому та суспільно-політичному житті України міститься в дисертаційному дослідженні чернігівського історика О.Я. Рахна². Але попри наявність декількох біографічних досліджень про О.О. Русова херсонський період його життя у вітчизняній історіографії практично не розкритий. Серед спеціальних робіт варто відзначити невелику розвідку О.О. Рахна, в якій окреслено основні віхи діяльності О.О. Русова на Півдні України³. Увагу більшості біографів привертала суспільно-політична діяльність О.О. Русова, його участь у громадівському русі на Півдні України⁴. Найменш вивченою залишається науково-організаційна робота Русова-статистика на Херсонщині.

У даній статті зроблено спробу проаналізувати внесок О.О. Русова у розбудову організаційних структур херсонської земської статистики, визначити його роль у становленні південної школи земських статистиків в Україні.

В умовах бурхливої трансформації різних сфер життя пореформеної Російської імперії зросла вага статистичних досліджень. Статистика розглядалася як надійне знаряддя соціального пізнання, практичний засіб стимулювання реформаторських зусиль на шляху суспільного прогресу.

З огляду на важливе громадсько-політичне значення статистичних досліджень до них активно залучалися представники опозиційно налаштованих груп суспільства. Статистична галузь перетворювалася на поле інтелектуальних змагань урядових чиновників та опозиційної громадськості у намаганнях інтерпретувати явища та процеси соціальної дійсності. «Битва за статистику» мала суперечливі наслідки. З одного боку, прагнення до ефективності статистичної діяльності обумовило стрімкий розвиток теорії і практики статистичної науки, виникнення нових форм і методів статистичних досліджень. З іншого боку, заручниками політичних симпатій дослідників нерідко ставали повнота, точність і достовірність статистичних обрахунків. Використання статистики для боротьби з урядовою політикою призводило до репресивних заходів щодо її ініціаторів. Удосконалення статистичного інструментарію часто відбувалося в несприятливих умовах адміністративного втручання і контролю. Яскравим прикладом подібного ставлення став досвід зародження і розвитку земської статистики.

У Російській імперії становлення земської статистики припадає на 1870-1880-ті рр. Вона стала унікальним за формою організації та ідейною спрямованістю різновидом статистичних досліджень. Виходячи з інтересів і потреб конкретних регіонів, земства ініціювали формування одного з найпотужніших напрямків розвитку вітчизняного краєзнавства другої половини XIX – початку XX ст.

Успіхи земських статистичних досліджень у першу чергу пояснювалися наявністю великого творчого потенціалу їх організаторів – представників демократичної інтелігенції. Ідея культурництва, подвижницької роботи в інтересах народу стала основою для організаційного згуртування на земській службі вітчизняних народолюбців 1870 – 1880-х рр. Земство, засноване на принципі самодіяльності населення, надавало широкі можливості для самореалізації народницької інтелігенції. Практичні заняття земською статистикою відповідали її прагненню до легальних методів суспільно-політичної діяльності. До кола зазначених інтелігентів-народників належав О.О. Русов – «батько» української земської статистики.

Виникнення земської статистики було зумовлене практичними потребами діяльності органів місцевого самоврядування. Вона мала стати альтернативою організованій адміністративною владою системі статистичного обліку в регіонах. Досвід роботи перших на українських землях статистичних служб при Херсонському та Чернігівському земствах у 1870-х рр. засвідчив продуктивність

ідеї земської статистики. Тимчасова ліквідація зазначених служб під тиском консервативних сил у земствах, викликавши хвилю протестів демократичної громадськості, лише підживила інтерес народолюбців до земської статистики і спонукала їх до більш активної опозиційної діяльності.

Відродження земської статистики в Херсонській губернії було безпосередньо пов'язане із політичною боротьбою всередині земства. У 1880-х рр. земства Російської імперії переживали складний період, пов'язаний із агресивним наступом царської бюрократії на права місцевого самоврядування. У діяльності більшості земств спостерігається наростання консервативних тенденцій. Політична ситуація в Херсонському земстві відзначалася своєю своєрідністю: безумовним впливом тут користувалася ліберальна група земців під керівництвом Ф.П. Нікітіна (з 1884 р. – голова губернської управи), М.О. Бошняка, В.П. Андреевського та П.О. Зеленого. Місцева адміністративна влада на чолі з колишнім головою губернської земської управи, херсонським губернатором О.С. Ерделі (1874-1890) створила атмосферу максимального сприяння земським починанням. За ініціативою земців-лібералів у Херсонській губернії було впроваджено чимало соціально орієнтованих культурно-господарських програм. Відновлення планомірних статистичних досліджень у Херсонському земстві стало можливим завдяки політичній перемозі місцевих земців-лібералів.

У 1881 р. земські діячі ініціювали масштабну програму статистичного дослідження Херсонської губернії. При губернській земській управі було створено спеціалізований підрозділ – статистичне відділення⁵.

Біля витоків формування новоствореної служби стали знані в Росії статистики, економісти та етнографи – О.О. Русов, П.П. Червінський, П.С. Єфименко та О.С. Постніков. Вони були залучені в якості експертів до роботи спеціальної земської статистичної комісії. У лютому 1882 р. комісія виробила план діяльності статистичного відділення й докладну програму статистичних досліджень⁶.

На результат роботи статистичної комісії великий вплив справила наукова позиція О.О. Русова, який отримав нагоду поділитися багатим практичним досвідом земських статистичних досліджень на Чернігівщині. Його фахові поради дозволили уточнити предмет, програму та методи статистичного опису губернії⁷. Продуктивність першого етапу співпраці О.О. Русова з Херсонським земством забезпечила сталий зв'язок дослідника з південноукраїнським регіоном.

Навесні 1882 р. О.О. Русов отримав запрошення на службу до статистичного відділення Херсонської губернської земської управи⁸. Статистична робота приваблювала та захоплювала українського дослідника. Але прийняти пропозицію херсонських земців О.О. Русов наважився лише в липні 1882 р. Із втратою О.О. Русовим редакторської роботи у київській газеті «Труд», його

родина зіткнулася з матеріальними труднощами. Тож переїзд родини Русових з Києва на Південь України був пов'язаний не тільки з науковими інтересами Олександра Олександровича, але й з необхідністю налагодження родинного добробуту.

У науковій літературі досі не повністю з'ясовано колізії службової діяльності О.О. Русова в Херсонському земстві. Дослідники найчастіше підкреслювали тільки факт активної участі дослідника в статистичному дослідженні регіону впродовж 1882-1889 рр. Спроби ж визначити перипетії земської служби О.О. Русова на Херсонщині інколи заводили істориків у глухий кут⁹.

Офіційно О.О. Русов обіймав посаду статистика Херсонського земства лише до весни 1885 р. Після розгрому Єлисаветградської громади його було позбавлено права на роз'їзди територією Херсонської губернії для статистичних досліджень. Але за клопотанням земців губернатор допустив О.О. Русова до виконання обов'язків секретаря Херсонської губернської земської управи та завідувача редакційними справами часопису «Сборник Херсонского земства»¹⁰. У грудні 1886 р. за результатами слідства у справі Єлисаветградської громади О.О. Русов був відданий на два роки під гласний нагляд поліції і незабаром звільнений із земської служби. З 1887 р. в поліцейських звітах він фігурував як людина, що «певних занять не має»¹¹. Проте співпраця О.О. Русова з Херсонським земством тривала. О.О. Рябінін-Скляревський наводить переконливі факти, що підтверджують неофіційне керівництво О.О. Русова земськими статистичними дослідженнями в Херсонській губернії¹². У 1887-1889 рр. український статистик розгорнув в Херсоні активну науково-видавничу діяльність¹³.

Упродовж 1880-х рр. статистиками в Херсонському земстві працювало чимало талановитих діячів української науки та культури: Т.О. Василевський, А.М. Грабенко, О.О. Браунер, Б.Д. Грінченко, А.С. Бориневич, Л.В. Падалка, М.І. Борисов та ін. Але О.О. Русов, маючи найбільший практичний досвід статистичних досліджень, користувався безперечним науковим авторитетом серед інших статистиків. О.О. Браунер, колега і приятель О.О. Русова, так зазначав про спільну роботу: «Хоча ми обидва, і я, і Русов, вважались завідувачами статистичного відділення, але фактично таким був Русов, який переважав мене в усьому – і в знаннях, і в досвідченості, і в умінні вести роботи»¹⁴. О.О. Русов являв собою своєрідний інтелектуальний центр земської статистичної служби на Херсонщині.

Талант О.О. Русова як науковця-організатора найповніше втілювався у розробці організаційних засад статистичної служби Херсонського земства.

На початку 1880-х рр. в Російській імперії оформилися два типи організації земської статистики – московський та чернігівський. Статистичне бюро Московського земства, яке в 1876-1885 рр. очолював В.І. Орлов, мало вигляд

централізованої служби у складі завідувача, декількох помічників та реєстраторів¹⁵. Велику роль відіграла особа завідувача – повновладного керівника статистичних робіт, який своїм авторитетом забезпечував узгодженість і планованість дій підлеглих. Статистичне відділення Чернігівського земства (1876-1878) було побудоване на колегіальних засадах. У статистичних дослідженнях брали участь три цілком рівноправних статистики – О.О. Русов, П.П. Червінський та В.Є. Варзар¹⁶. Обидва типи справили помітний вплив на організаційне оформлення земської статистики.

Упродовж 1880-х рр. організація статистичного відділення Херсонського земства зазнала суттєвої трансформації. У її розвитку можна виділити декілька етапів.

До середини 1880-х рр. статистичне відділення Херсонського земства розглядалося в якості тимчасової структури, створеної виключно для проведення оціночно-статистичного опису губернії з метою нової розкладки земських податків. За порадою колишніх чернігівських статистиків херсонські земці обрали за зразок організаційну модель статистичної служби Чернігівського земства. Тому на початковому етапі до складу відділення входили два рівноправних статистики – О.О. Русов і О.О. Браунер – разом із помічниками¹⁷.

Практика перших років статистичного дослідження Херсонщини довела недостатню результативність діяльності статистичної служби за наявного складу співробітників. Гостра потреба у мобілізації відповідних кадрів для виконання наміченого земством плану примусила земців до реформування статистичного відділення.

Восени 1885 р. кількісний склад статистичного відділення Херсонського земства було збільшено до чотирнадцяти осіб¹⁸. Більшість новачків-статистиків було запрошено на службу до Херсонського земства завдяки активним кореспондентським зв'язкам та рекомендаціям О.О. Русова. Серед них були люди різні за освітою та професіями – вчителі, медики, юристи, філологи, математики тощо. Усіх їх єднала характерна для українських народолюбців віра у можливість досягнення соціальної і національної справедливості, щире прагнення прислужитися рідному народу на ниві корисної громадської роботи.

Упродовж 1885-1887 рр. організація статистичного відділення Херсонського земства за формальними ознаками наближалася до московського типу. До статистичної служби входили завідувач, його старші та молодші помічники¹⁹. Подібну трансформацію можна пояснити наступними обставинами. О.О. Русов, позбавлений права на статистичні роз'їзди губернією, не міг безпосередньо входити до складу статистичної служби. Серед інших херсонських статистиків достатній авторитет і досвід роботи мав лише молодий природознавець, випускник Новоросійського університету О.О. Браунер. Саме на нього формально було покладено обов'язки завідувача відділення. Але О.О. Русов продовжував

фактично керувати статистичними дослідженнями Херсонського земства на посаді секретаря губернської управи.

Першорядною заслугою О.О. Русова стало послідовне впровадження демократичних принципів до організації статистичного відділення Херсонського земства. У цьому він вбачав найважливішу передумову ефективного функціонування статистичної служби. Пізніше, згадуючи в своїй доповіді на підсекції статистики ІХ з'їзду природознавців та лікарів у Москві (3-11 січня 1894 р.) досвід організації земської статистики, О.О. Русов визначив ці принципи наступним чином: «рівність і товарицькість усіх учасників в роботі, в яких би вони рангах по земському призначенню не стояли; допущення ініціативи для кожного робітника і не обмежування його у висловлюванні думок як про зміст, так і про способи дослідження»²⁰. Колегіальність стала визначальною рисою організації земської статистики на Херсонщині. Принципові питання статистичного дослідження – розробка програм, удосконалення методики збирання інформації, групування та систематизації отриманих даних – вирішувалися в результаті вільного обміну думками на засіданнях членів статистичного відділення. Л.В. Падалка, один з херсонських учнів О.О. Русова, у своїх спогадах підкреслював ділову атмосферу спільної праці членів статистичного відділення, сформовану під благотворним впливом їх вчителя²¹.

В умовах складної і напруженої роботи статистики постійно зіштовхувалися з проблемами психологічного плану, породженими складнощами міжособистісного спілкування. Діяльність статистичного відділення неминуче супроводжували конфлікти. Талант О.О. Русова як керівника полягав у його здатності до узгодження індивідуальних позицій статистиків з колективними завданнями. Найгостріші розбіжності між статистиками, як згадував Л.В. Падалка, здебільшого знімалися після «співбесіди» з вчителем²². Простота, привітність і доброзичливість «Саши-янгола», як часто називали близькі О.О. Русова, приваблювали людей і сприяли уникненню серйозних розривів всередині колективу статистиків. Загалом, за словами С.Ф. Русової, статистичне відділення Херсонського земства «жило як одна родина, і всі брали участь і в радощах, і в горі кожного свого члена...»²³. У складі гуртка херсонських статистиків не знайшов собі місця лише Б.Д. Грінченко – людина із важким конфліктним характером²⁴.

Оціночно-статистичний опис шести повітів Херсонської губернії було завершено навесні 1887 р. Його результативність посприяла перетворенню статистичної служби на постійний структурний підрозділ Херсонського земства. Місцеві земці ухвалили рішення про запровадження поточних статистичних досліджень²⁵.

Нові завдання земської статистики диктували необхідність оптимізації організаційної структури статистичного відділення Херсонського земства.

О.О. Русовим було розроблено проект реформування статистичної служби. У ньому повною мірою відбилися суспільно-політичні погляди та наукова позиція українського вченого.

В основі поглядів О.О. Русова на характер земської статистики лежав історико-географічний підхід. У ряді наукових публікацій дослідник аргументовано доводив необхідність комплексних статистичних досліджень окремих регіонів як локальних культурних систем. Критика першого досвіду земської статистики логічно привела О.О. Русова до ідеї «обласної (фактично української. –О.М.) статистики»²⁶.

Обґрунтовуючи наявність специфічного об'єктно-предметного поля земської статистики, О.О. Русов категорично заперечував будь-які спроби зблизити статистичну практику земства з традиціями адміністративної статистики, ураженої рутиною канцеляризму і чиновницьким бюрократизмом. Висловлюючись проти «уніформи» в земській статистиці, дослідник стверджував, що «вона окрім шкоди та застою нічого не принесе»²⁷. Одним із негативних проявів уніфікації земських статистичних досліджень, на його думку, було стрімке поширення волюнтаристсько-централістських засад в організації земських статистичних служб. Поступальний розвиток земської статистики О.О. Русов вбачав не в розширенні центральних статистичних органів в губерніях, а в запровадженні посад повітових (дільничих) статистиків, діяльність яких би координувалася загальними зборами (з'їздами)²⁸. Вперше теоретичні ідеї О.О. Русова знайшли практичне втілення у проекті організації поточної статистики в Херсонському земстві.

За проектом О.О. Русова у складі Херсонського земства передбачалося створити складну децентралізовану статистичну службу, до якої б входили губернська статистична комісія, губернський і повітові статистики, періодичні губернські з'їзди земських статистиків²⁹. Постійна губернська статистична комісія у складі представників губернського та повітових земств, земських статистиків мала здійснювати координацію земських статистичних досліджень в регіоні, вирішувати принципові питання їх організації, аналізувати виконані статистиками роботи. У кожному повіті призначався окремий статистик, який би контролював статистичну звітність волосних та сільських писарів, налагоджував мережу добровільних кореспондентів, перевіряв та систематизував зібрані у повіті статистичні дані. Для вирішення методичних питань статистичних досліджень двічі на рік збирався з'їзд повітових статистиків. Губернський статистик повинен був контролювати діяльність повітових статистиків, систематизувати статистичну інформацію по губернії. Подібна децентралізована структура земської статистичної служби дозволяла збільшити ефективність статистичного дослідження окремих регіонів, а демократичні принципи її організації забезпечували узгодженість дій та ініціативність статистиків.

Навесні 1887 р. статистичне відділення Херсонського земства було реорганізовано за проектом О.О. Русова. На посади повітових статистиків запросили осіб, які брали активну участь в оціночно-статистичному описі Херсонської губернії і зарекомендували себе як талановиті дослідники-краєзнавці: І.П. Авдеева (Херсонський повіт), А.С. Бориневича (Одеський повіт), М.І. Борисова (Олександрійський повіт), А.Ф. Окушка (Ананіївський повіт), Л.В. Падалку (Єлисаветградський повіт), Б.Ю. Трояновського (Тираспольський повіт). Очолив статистичну службу губернський статистик О.О. Браунер³⁰. Створення мережі постійних кореспондентів статистичної служби забезпечило сприятливі умови для розвитку краєзнавчого руху в Херсонській губернії. Вже на початку 1888 р. їх кількість склала 187 осіб, серед яких були місцеві землевласники, священики, вчителі, селяни та ін.³¹ Етнографічні та статистичні роботи окремих кореспондентів, підготовлені за сприяння земських статистиків, були опубліковані коштом Херсонського земства³².

Розроблена О.О. Русовим організаційна структура земської статистичної служби виявилася життєздатною. В головних рисах вона збереглася до часу ліквідації земського самоврядування на Херсонщині. Раціональність її методологічних засад була засвідчена результативністю багаторічного функціонування³³.

Успіхи херсонських статистиків у дослідженні регіону привернули увагу науковців. Так, на засіданні підсекції статистики ІХ з'їзду російських природознавців і лікарів у Москві (3-11 січня 1894 р.), де обговорювалося питання про влаштування статистичних служб у земствах, досвідом херсонців поділився губернський статистик А.М. Леонт'єв³⁴. Результати дискусії дозволили стверджувати про існування специфічного херсонського децентралізованого типу організації поточної земської статистики. Він знайшов багатьох прихильників у різних земствах і був рекомендований для запровадження в інших губерніях³⁵.

Структура статистичної служби Херсонського земства була використана О.О. Русовим для організаційного згуртування українських діячів в регіоні. Земські статистики склали основу української громади в Херсоні, яка стала оригінальним явищем в українському національному русі. Своєрідність херсонського досвіду зумовили намагання херсонських громадівців у своїй діяльності синтезувати ідейну спадщину українського народолюбства, земського лібералізму та радикального народництва, застосувати статистико-економічні дослідження в інтересах соціального та національного відродження України. Протекція місцевих земців-лібералів тривалий час забезпечувала захист земських статистиків від нападок адміністративно-поліцейських органів³⁶.

У червні 1889 р. Олександр і Софія Русови були вислані за межі Херсонської губернії адміністративним шляхом³⁷. Але на Херсонщині дослідник залишив оформлену південну школу земських статистиків. Особисті та ділові зв'язки довгі

роки продовжували поєднувати О.О. Русова з його херсонськими учнями. О.О. Русов неодноразово надавав їм фахові поради та рекомендації для ефективного виконання різних статистичних досліджень³⁸.

30 серпня 1901 р. в Полтаві урочисто вшановували 25-річний ювілей статистичної діяльності О.О. Русова. Вітальні листи та телеграми надійшли від його друзів, колег і знайомих з різних частин держави. Глибокою повагою і теплом були проникнуті слова святкової адреси херсонських статистиків – учнів О.О. Русова: «У знаменний день ушанування Вашої двадцятип'ятирічної діяльності на ниві земської статистики учні Ваші, херсонські земські статистики, не можуть не згадати того часу, коли Ви були серед них, своїми працями закладаючи фундамент дослідження Херсонської губернії. Зобов'язані Вам своїм статистичним розвитком, вони не можуть не згадати, що, в усі часи спільної роботи з ними, Ви кожного з них, навіть новачка у справі статистики, трактували як рівного собі товариша, ніколи не даючи відчутти своєї величезної переваги, а, навпаки, спонукаючи кожного, непомітно для нього самого, до самодіяльності, до виявлення особистої ініціативи, як при з'ясуванні питань статистичної техніки, так і в розробці зібраних матеріалів. Звертаючи постійну увагу Ваших співробітників на мету і значення статистики, як однієї з найважливіших галузей науки про суспільство, Ви, тим самим, сприяли розвитку у своїх співробітників громадських інстинктів, роблячи часто невпізнаними людей, які зовсім випадково, можливо, потрапили до статистичної організації, і готуючи, таким чином, із своїх співробітників цілком свідомих громадських робітників... «Magister dixit» завжди є законом не тільки для безпосередніх Ваших учнів, але й для нових робітників, які, як і старі херсонські статистики, свято шанують керівні засади, покладені Вами у справу вивчення губернії...»³⁹.

Таким чином, упродовж 1880-х рр. зусиллями О.О. Русова та його колег-статистиків у Херсонській губернії було закладено міцні підвалини для розвитку земської статистичної служби. Вона перетворилася на постійну, самостійну і повноправну організацію в земському господарстві. Результати краєзнавчого дослідження регіону довели раціональність методологічних засад земської статистичної служби. Досвід херсонських статистиків став зразком для наслідування в інших регіонах Російської імперії. Діяльність О.О. Русова на Херсонщині сприяла оформленню південної школи земських статистиків, заклавши фундамент організованого українського наукового і культурно-громадського життя в регіоні.

¹ Катренко А.М., Мойсієнко В.М. О.О. Русов: віхи життя та громадсько-політичної діяльності (до 150-річчя від дня народження) // Історія України в школі. – 1997. – № 2. – С. 51-53; Катренко А.М., Петрук Б.В. О.О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847-1915). – К., 1998. – 64 с.; Побірченко Н.С. Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог: Короткий життєпис. – К., 1998. – 72 с.; Побірченко Н.С. Олександр Русов: великорос з «сильним полум'ям любові до України» // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 107-113; Рахно О. Участь О. Русова у громадсько-політичному житті України другої половини ХІХ ст. // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії. – К., 1999. – С. 141-148; Рахно О. Олександр Русов – дослідник українського пореформеного села // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 26-32 тощо.

² Рахно О.Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина ХІХ – ХХ початок ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна – Харків, 2003. – 19 с.

³ Рахно О. Діяльність Олександра Русова на Півдні України // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 348-352.

⁴ Катренко А.М., Петрук Б.В. О.О. Русов... – С. 18-19; Побірченко Н.С. Олександр Олександрович Русов... – С. 36-41.

⁵ Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865 - 1888 гг.: В 3-х т. – Т. 1. – Одесса, 1888. – С. 563.

⁶ Отчет о статистических работах в 1882 году // Сборник Херсонского земства (далі – СХЗ). – 1882. – № 4. – С. 68.

⁷ Протоколы заседаний Херсонской губернской статистической комиссии. – Одесса, 1883. – С. 7-12.

⁸ Рябінін-Скляревський О.О. Херсонський гурток Русова. 1885-1889. – Запоріжжя, 2003. – С. 23.

⁹ Там само. – С. 62, 64.

¹⁰ Падалка Л. Олександр Олександрович Русов в воспоминаниях земского статистика // Статистический вестник. – 1915-1916. – Кн. 2. – С. 64.

¹¹ Рябінін-Скляревський О.О. Вказ. праця. – С. 18.

¹² Там само. – С. 29-37.

¹³ ІР НБУВ, ф.ІІІ, № 7864, 9514-9516, 9731-9736, 16747.

¹⁴ Рябінін-Скляревський О.О. Вказ. праця. – С. 24.

¹⁵ Щербина Ф.А. Статистика. Історія статистики і статистичних установ. – Вип. 1. – Прага, 1925. – С. 271.

¹⁶ Там само. – С. 272.

¹⁷ Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. – Херсон, 1890. – С. 12.

¹⁸ Там само. – С. 14.

¹⁹ Доклады Статистического отделения, представленные Статистической комиссии в заседаниях 25-26 августа 1886 г. // СХЗ. – 1886. – № 5. – С. 76.

²⁰ Русов А.А. О желательной организации земской статистики // Труды подсеции

статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей (Москва, 3-11 января 1894 года). – Чернигов, 1894. – С. 121.

²¹ Падалка Л. Вказ. праця. – С. 67-68.

²² Там само. – С. 68.

²³ Русова С. Мої спомини (1879-1915) // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 161.

²⁴ Макієнко О.А. Б.Д. Грінченко на Херсонщині: маловідомі сторінки біографії українського діяча // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 10. – С. 171.

²⁵ Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания... – С. 563.

²⁶ Русов А.А. Областное начало в земской статистике // Степ: Херсонський белетристичний збірник. – СПб., 1886. – С. 390-391.

²⁷ Велецкий С.Н. Земская статистика: В 2-х ч. – Ч. 1. – М., 1899. – С. XXVIII.

²⁸ Русов А.А. О желательной организации земской статистики. – С. 123.

²⁹ О собирании сведений для Всеподданейшего отчета и об учреждении постоянных земских статистических органов // СХЗ. – 1886. – № 7. – С. 94-95.

³⁰ Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. – С. 18.

³¹ Краткий статистико-экономический отчет по Херсонской губернии за 1887 год и за истекшую зиму // СХЗ. – 1888. – № 6. – С. 30.

³² Сорокин Г. Местечко Дмитровка: Опыт историко-статистического и этнографического описания. – Херсон, 1890. – 65 с.

³³ ДАХО, ф. 5, оп. 1, спр. 29, арк. 1-58.

³⁴ Леонтьев А.Н. Об организации херсонской земской статистики // Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей (Москва, 3-11 января 1894 года). – Чернигов, 1894. – С. 182-184.

³⁵ Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей (Москва, 3-11 января 1894 года). – Чернигов, 1894. – С. 88-90, 184-187; Василенко В. Централизм и партикуляризм в полтавской статистике // СХЗ. – 1895. – №5. – С. 165-170.

³⁶ Рябинін-Скляревський О.О. Вказ. праця. – С. 29-37.

³⁷ ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 1759, арк. 52.

³⁸ Русов А.А. О новом фазисе в развитии херсонской земской статистики // Южные записки. – 1904. – № 13. – С. 55-59.

³⁹ ІР НБУВ, ф. 159, № 31, арк. 1-1 зв.